

DEMOKRATIYA

məqalələri

2

*Konstitusiyachılıq:
Amerikada
və xaricdə*

Oreq Rassel

DEMOKRATIYA

məqalələri

*«Dövlət daxilində insanların azadlığı
qanunverici hakimiyyətin yaratdığı və təmin
etdiyi hər bir üzvü üçün ümumi və
daim güvəndə olan qanunlarla
yaşamaqdan ibarətdir»*

*Con Lokk,
İkinci traktat, 4-cü fəsil*

İcraçı redaktor: Corc Klak / **Redaktor:** Melvin Urofski
Baş redaktor: Pol Malamud / **Bədii tərtibatçı:** Tadeuş Miksinski

«İnam» Plüralizm Mərkəzində tərcümə olunub. www.inamcfp.org
Tərcüməçi: Cahan Əliyeva / **Redaktor:** Vahid Qazi / **Korrektor:** Kəmalə Cəfərova

MÜƏLLİF HAQQINDA:

Qreq Rassel Normandakı Oklahoma Universitetinin yardımçı professoru və Siyasi Elmlər fakultəsinin rəhbəridir. Q. Rassel «Hans C. Morgenthau and the Ethics of American Statecraft», «John Quincy Adams and the Public Virtues of Diplomacy», «Reconciling Internal Rights and External Wrongs: The Force of Arms and Ideas in War» kitablarının, həmçinin siyasi fəlsəfə, Amerika diplomatiyasının tarixi və beynəlxalq münasibətlərə dair məqalələrin müəllifidir.

Konstitusiyachılıq və ya qanunla idarəetmə liderlərin və dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması deməkdir və bu məhdudiyyətlər təsbit edilmiş qaydalar çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Siyasi və hüquqi doktrinanın özəyi kimi bu, ilk növbədə öz hüquqi fəaliyyətini həm bütün cəmiyyətin rifahına, həm də hər bir fərdin hüquqlarının qorunmasına yönəldən dövlət hakimiyyətinə aiddir.

Özəyində liberal siyasi ideyalar dayanan konstitusiyalı hakimiyyət ilk dəfə Qərbi Avropada və fərdin yaşamaq, mülkiyyət, söz və dini azadlıq hüququnun qoruyucusu kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarında meydana gəlib. Konstitusiyanın təməlini qoyanlar bu hüquqların təmin olunması üçün əsas diqqəti hakimiyyətin hər bir qanadı üzərində ictimai nəzarətə, qanun qarşısında bərabərliyə, qərəzsiz məhkəməyə və kilsənin dövlətdən ayrılmasına yönəlmişlər. Bu ənənənin ən azman nümayəndələri sırasında ingilis şairi Con Milton, hüquqşünaslar Edvard Koke və Vilyam Blakstone, Tomas Cefferson və Ceyms Medison kimi dövlət xadimləri, Tomas Hobbs, Con Lokk, Adam Smit, Monteskyö, Con Stüart və İsaya Berlin kimi Qərb filosofları dayanır.

21-ci əsrdə konstitusional idarəçilik problemləri, çox güman ki, demokratik hesab edilən dövlətlər daxilində meydana çıxan problemlər olacaqdır. Müasir dövrün fenomeni olan «qeyri-liberal demokratik dövlətlər» legitimlik qazanır və beləliklə də möhkəmlənirlər. Çünki bu recimlər həqiqətən də kifayət qədər demokratik dövlət təsiri bağışlayırlar. Lakin qeyri-liberal demokratik cəmiyyət, daha doğrusu, konstitusional liberalizmdən məhrum və kağız üzərində demokratik adlandırılan quruluş təkcə qeyri-adekvat yox, həm də çox təhlükəlidir; çünki o özü ilə bərabər azadlığın məhdudlaşdırılmasını, hakimiyyətdən sui-istifadəni, etnik parçalanmalar və hətta müharibə gətirmiş olur. Dünyada demokratiyanın yayılması heç də həmişə konstitusional azadlığın yayılması ilə müşayiət olunmayıb.

Demokratik seçkilər yolu ilə seçilmiş bir çox liderlər öz hakimiyyət və səlahiyyətlərindən azadlığın məhdudlaşdırılmasına haqq qazanmağa üçün istifadə ediblər. Siyasi

azadlığın yaşarı ənənəsi hətta azad və ədalətli seçkilərdən və yaxud siyasi fikir azadlığı üçün yaradılan əlavə imkanlardan da artıq şeylər tələb edir. Liberal demokratiya, həmçinin, söz, sərbəst toplaşmaq, din və mülkiyyət azadlığı kimi ümumi azadlıqları qoruyub saxlamaq üçün hakimiyyət bölgüsünün qanuni əsaslarını təmin edir.

Konstitusiyachılıq: tarixi bünövrə

Liberal siyasi nəzəriyyələr öz praktik ifadəsini konstitusional hakimiyyət uğrunda mübarizədə tapıb. Liberalizm uğrunda mübarizədə ilk və bəlkə də ən böyük qələbə İngiltərədə qazanılmışdır. 16-cı yüzillikdə Tüdor monarxiyasını dəstəkləyən tacir sinfinin yüksəlişi 17-ci əsrdə inqilabi mübarizəyə səbəb oldu və bu mübarizə parlament hakimiyyətinin, ən nəhayət, İcmalar Palatasının yaradılması ilə uğurla nəticələndi. Bəlli oldu ki, çağdaş konstitusiyachılığın fərqli cəhəti heç də kralın qanunun subyekti olması ideyasına əsaslanmır (hərçənd, bu konsepsiya konstitusiyachılığın əsas atributlarından olub). Bu təsəvvür hələ orta əsrlərdə geniş yayılmışdı. Müasir dövrdə fərqli cəhət qanunla idarə olunmanı gerçəkləşdirə biləcək effektiv siyasi nəzarət vasitələrinin yaradılması olmuşdur. Çağdaş konstitusiyachılıq təmsilçi hakimiyyətin vətəndaşların razılığına əsaslanması kimi siyasi tələbatla birgə meydana gəlib.

Bütün bunlardan əlavə, çağdaş konstitusiyalı dövlət anlayışı iqtisadiyyatla və pulun gücü ilə sıx bağlı olmuşdur, yəni öz vergi ödəmələriylə hakimiyyəti maliyyələşdirənlər həmin hakimiyyətdə təmsil olunmalıdırlar. İqtisadi ehtiyatların və narazılıqların aradan qaldırılmasının əldən-ələ keçməsi prinsipi müasir konstitusiyalı dövlətin başlıca keyfiyyətlərindən biridir. Kralın feodal gəlirlərinin azalması, təmsilçi institutların çoxalması, krala və saraya simvolik sədaqətin əksinə olaraq milli həmrəylik hissinin meydana çıxması krallığın xarakterinin real və effektiv şəkildə məhdudlaşdırılmasına meyllənməyə səbəb olmuşdur.

Lakin 1689-cu ildə Hüquqlar haqqında Billin müddəalarından da göründüyü kimi, İngiltərə inqilabı təkcə mülkiyyət hüququnun (dar mənada)

qorunması uğrunda deyil, eyni zamanda, liberalların inancına görə, insanın şərəfi və mənəvi ləyaqəti üçün vacib azadlıqların bərqərar olması uğrunda mübarizə aparırdı. Hüquqlar haqqında Billdə sadalanan «insan hüquqları» tədricən İngiltərə sərhədlərinin hüdudlarından kənarda, xüsusilə 1776-cı ildə Amerikanın İstiqlal Bəyannaməsi və 1789-cu ildə Fransada İnsan hüquqları haqqında Bəyannamənin müddəalarında da elan olundu. 18-ci yüzillik Birləşmiş Ştatlarda və Fransada konstitusiyalı hakimiyyətin bərqərar olmasına şahidlik etdi. 19-cu əsrdə isə o, müxtəlif səviyyələrdə uğurla Almaniya, İtaliya və Qərb dünyasının digər dövlətlərinə yayıldı.

Konstitusionalizm və Qurucu Ataların irsi

Amerika cəmiyyətinin konstitusional qayda-qanunları, «ictimai müqavilə»də ifadə olunduğu kimi, azad və yetkin kişi və qadınların ümumi razılığı üzərində qurulub.

«İctimai müqavilə» nəzəriyyəsi 17-ci və 18-ci əsrlər Avropasında geniş yayılmışdı və ingilis filosofları Tomas Hobbs, Con Lokk və fransız filosofu Kan Cak Russonun adı ilə bağlıdır. Bu mütəfəkkirlər fərdlərin öz maraq və məqsədləri əsasında cəmiyyət qarşısındakı siyasi məsuliyyətlərini təsdiq edir, dövlət hakimiyyətinin tamamilə yoxluğu ilə xarakterizə edilən hipotetikal şəraitin – «natural dövlətin» naqislikləri ilə müqayisədə fərdlərin hüquq və öhdəliklərinin ehtiva olunduğu vətəndaş cəmiyyətinin üstünlüklərini dərinlən dərk edirdilər. «İctimai müqavilə» ideyasının mayasında belə bir nəzəriyyə dayanır: yararlı cəmiyyət – yalnız və sadəcə dövlət yox – o zaman yaradıla bilər ki, ortada azad dövlət mövcud olsun və insanlar nizamsızlıqdan və tiranlığa meylli idarəedicilərdən müdafiə edilsinlər.

«Federalist»in 2 sayılı məqaləsində Con Cey yazırdı ki, əgər dövlət ümumi maraqları qorumaq üçün kifayət qədər güc və hakimiyyətə malik olmalıdırsa, onda fərd müəyyən təbii haqlarını cəmiyyətə təslim etməlidir. Nəticədə konstitusiyalı demokratik cəmiyyət fərdin qanunlara və cəmiyyətin ümumi ictimai qərarlarına, hətta o özü bununla razılaşmasa belə,

əməl etmək məsuliyyətini artırır. Həm «vəhşi insan» – nihilist cinayətkar və ya anarxist, həm də «allahlıq iddiasında olan insan» – bütün hakimiyyəti öz əlinə almış potensial diktator – cəmiyyətdən təcrid olunmalı və ya zərərsizləşdirilməlidir. Aristotel və Platon bu cür düşündülər, Lokk, Hobbs və Amerikanın Qurucu Ataları bu düşüncə ilə razılaşdılar. Bu, vətəndaş cəmiyyətinin ən əsas şərtidir, bunsuz onun mövcudluğu mümkün deyil. Konstitusiyalı dövlətin qanunları və siyasətləri təkcə hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasına və insanların ümumi razılığına əsaslanmır; konstitusiyalı dövlət bütövlükdə cəmiyyətdəki bütün insanların, ayrı-ayrılıqda isə cəmiyyətin hər bir fərdinin rifahı və xoşbəxtliyinə xidmət göstərməyə borcludur. Amerikanın dövlət xadimləri – həm inqilabçılar, həm də Konstitusiyanın müəllifləri – bu mirasın Amerika tarixində İstiqlal Bəyannaməsindən (1776), Konfederasiya Maddələrindən (1781), İnqilabi müharibənin nəticələrindən (1783), Konstitusiya müddəalarından və Hüquqlar haqqında Billin qəbulundan (1791) qaynaqlandığını iddia edirlər. Onlarla digər hadisə Amerikanın azadlıq və konstitusiyaçılıq uğrunda bu mübarizəsini əks etdirən nümunələrdir.

Xalqın suverenliyi

«Biz, Amerilka Birləşmiş Ştatları xalqı... bu Konstitusiyayı təsis və tətbiq edirik». Amerika Konstitusiyasının preambulasında yazılmış bu sözlər xalqın suverenliyi doktrinasını və yaxud xalq tərəfindən idarə olunmanı ifadə edir. Konstitusiyanın müəllifləri elə bir idarəçilik sənədi yaratmışdılar ki, o, xalqın təsdiqinə verilir və mütləq siyasi hakimiyyətin dövlətin və ya hər hansı dövlət səlahiyyətlişinin deyil, yalnız xalqın ixtiyarında qalması konsepsiyasına əsaslanırdı. «Biz, yəni xalq» öz hakimiyyətimizə sahibik, ancaq təmsilçi demokratiyamızın şərtlərinə uyğun olaraq gündəlik idarəçilik səlahiyyətlərini seçkilərinə və nümayəndələrindən ibarət orqana həvalə edirik. Lakin səlahiyyətlərin bu cür həvalə edilməsi ən ali suverenliyə malik xalqın hüquq və azadlıqlarının heç bir halda zəiflədilməsinə və azaldılmasına səbəb ola bilməz. Dövlətin legitimliyi, onu idarə edən iradəsindən – haki-

miyyəti dinc yolla dəyişdirmək və ya Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər etmək kimi ayrılmaz hüquqlara malik xalqın iradəsindən asılı olaraq qalmaqdadır.

Qanunun hakimiyyəti

Konstitusiya nəzəriyyəsinə görə, dövlət təkcə mütləq çoxluğun iradəsi baxımından yox, eyni zamanda, ən ali «təbiət və ilahi təbəllik qanunu»na uyğunluq baxımından ədalətli və məntiqli olmalıdır. 1776-cı ildə qəbul edilən, Britaniya parlamentinə Amerika koloniyalarına tətbiq olunan «onları istənilən məsələdə sıxışdırmaq» imkanı verən deklarativ akt qanunun idarəçiliyi ilə qanunla idarə etmək arasındakı ziddiyyəti dramatikləşdirdi. Qanunun idarəçiliyi müvəqqəti və yaxud müasir siyasətçilərin yazdığı qanunlarla müqayisədə transendent və hamı üçün anlaşıqlı olan ədalətin və qanunçuluğun ən yüksək standartlarına söykənir. ABŞ Konstitusiyası müəlliflərinin inancına görə, qanunun idarəçiliyi Amerikanın sosial həyat nizamının və vətəndaş azadlığının şah damarıdır. Qanunun idarəçiliyinə görə, əgər bizim bir-birimizlə (həm də dövlətlə) münasibətlərimizi bir qrup fərdin iradəsi yox, nisbətən ədalətli və qərəzsiz qanunlar idarə edərsə, onda, yəqin ki, biz özbaşınalıq və avtoritar idarə üsulunun daha az dərəcədə qurbanı olarıq. Belə bir məqamı da qeyd edək ki, qanunun idarəçiliyinə əsaslanan siyasi məsuliyyət təkcə subyektin və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına deyil, eyni dərəcədə idarə edənlərə və hakimiyyətin sahiblərinə də aid edilir. Həm fərdləri, həm də dövləti ölkənin ali qanununu pozmaqdan çəkindirməklə Konstitusiya müəllifləri fərdi hüquqlar və azadlıqlar üzərinə qoruyucu örtük çəkmişlər.

Hakimiyyətin bölünməsi, nəzarət və balanslar sistemi

Qurucu Atalar insanların idarə etdikləri bir şəraitdə yalnız insanların deyil, qanunların hakimiyyətinə necə nail olunması sualına cavab tapmalıydılar. Bu liderlər, hər şeydən əvvəl, yaşadıkları zaman və məkanın unikal xüsusiyyətlərini konstitusiyaçılığın ru-

hu ilə uzlaşdırmağa çalışan realistlər idilər. Bu fəlsəfi və praktik dilemma barədə ən yaxşı şərh Ceyms Medisonun «Federalist»dəki 51 saylı essensində verilib. Medison burada bildirir ki, ambisiya əks-ambisiya doğurur. İnsanların maraqları yaşadıkları məkanın konstitusional hüquqlarıyla qırılmaz, necə deyirlər, nikah telləriylə bağlanmışdır. İnsan təbiəti haqda cüzi bilgiler belə bizə «dövlətin sui-istifadələrə yol verməməsinə nəzarət edə bilmək üçün bu cür bölgünün zəruri olduğunu» dərk etməyə əsas verir. Əgər kişi və qadınlar mələk olsaydılar, onda dövlət üzərində nə kənar, nə də daxili nəzarətə ehtiyac qalardı. Ancaq Medison realist idi. Konstitusiyaçılıq, yenə də Medisonun sözlərinə görə, müxalif və rəqib maraqları bir-biriylə toqquşduraraq, öz-özlüyündə kifayət qədər güclü olmayan xeyirxah niyyətlərə əlavə güc vermək siyasətini stimullaşdırır. İnsana qarşı qayğıkeş münasibət üzərində nizamlanmış konstitusional quruluş dövlətə idarə olunana nəzarət etmək imkanını verməlidir. Ancaq dövlətin öz daxilində qarşılıqlı nəzarət və balanslaşdırma kimi köməkçi amillərin də mövcud olması az əhəmiyyət kəsb etmir.

Konstitusiya müəllifləri hakimiyyət işini üç müstəqil qanada bölməklə, prinsipial hakimiyyət səlahiyyətlərinin – qanunverici, icraedici və məhkəmə – hər hansı bir qanadın əlində cəmləşməsinə mümkün deyil etdilər. Hakimiyyətin üç müstəqil qanad arasında bölüşdürülməsi, həmçinin ştat hökumətlərinin səlahiyyətlərini əlindən alıb, biləcək güclü milli dövlətin formalaşmasının qarşısını aldı. Bu bölgüyə baxmayaraq, idarəçilik səlahiyyətləri və məsuliyyətləri düşünülmüş halda qismən bir-birinə müdaxilə edir. Buna misal olaraq, Konqresin qanun qəbul etmək səlahiyyətinə prezidentin veto hüququ ilə necə nəzarət edildiyini göstərmək olar. Öz növbəsində bu veto Konqresin hər iki palatasında üçdə iki səsə ləğv edilə bilər. ABŞ prezidenti ali baş komandandır, lakin ordunu gücləndirmək və himayə etmək, rəsmən müharibə elan etmək səlahiyyəti yalnız Konqresə verilib. Prezident bütün federal hakimləri, səfirləri və digər yüksək dövlət rəsmilərini vəzifəyə təyin edir, ancaq bu təyinatlar Senatın məsləhət və razılığı ilə həyata keçməlidir. Heç bir qanun Konqresin

hər iki palatasından keçməmiş qüvvəyə minə bilməz.

Ali Məhkəmə qanunverici və icraedici hakimiyyətin aktlarını Konstitusiyaya uyğun olmadığı üçün ləğv etmək kimi son səlahiyyət hüququna malikdir. Birləşmiş Ştatlarda qanunların hüquqi şərhinin və federal məhkəmə səlahiyyətlərinin kökü 1803-cü ildə «Merburı Medisona qarşı» işi üzrə qərarın qəbul olunduğu vaxtlara gedib çıxır. Hüquqi şərh səlahiyyəti ABŞ Konstitusiyasından irəli gəlmiş, burada bu barədə heç bir müddə nəzərdə tutulmayıb. Bu səlahiyyət 1700-cü ildən bəri Ali Məhkəmənin özünün baxdığı məhkəmə işlərindən doğub. Bu məhkəmə işlərində, ən azı, məhkəmə səlahiyyətinin fəlsəfi və etik təsdiqi kimi ən ümumi cəhət hüquqi şərhəli ali qanun arasındakı əlaqədir. O dövrün amerikalıları belə bir qədim təlimin təsiri altındaydılar ki, əgər pozitiv və yaxud insan qanunu təbii qanuna uyğun deyilsə, onda o, qanun deyil, qanunun təhrif olunmuş variantıdır. Bu əsas ideya Ceyms Oitsin «Britaniya koloniyalarının bəyan və təsdiq edilmiş hüquqları»nda (1764) təsbit olunmuşdur: «Təbiət qanunu insan tərəfindən yaradılmadığı üçün onun gedişini yönləndirmək və yaxud dəyişdirmək də insanın ixtiyarında deyil. İnsan yalnız, onun tələblərini yerinə yetirə və ya ona uyğunlaşa, yaxud da ona tabe olmağa və ya onu poza bilər. Sonuncu əməl hətta bu həyatda belə heç vaxt cəzasız qalmır və bu cəza, həmin əməli törədən insana özünün mənəviyatsızlığını hiss etdirən, öz axmaqlığı və nadanlılığı ucbatından nəcib və əsl insan cərgəsindən çıxaraq bu cür kobud bir vəhşiyə və yaxud öz ölkəsinin dostu, bəlkə də atası olmaqdan vaz keçərək quduz, hər şeyi parçalayıb dağıdan şirə və ya pələngə çevrildiyini göstərən hər hansı bir cəza növü olur».

Federalizm

Qurucu Atalar onu da müəyyənləşdirmişdilər ki, hakimiyyət dövlətin müxtəlif səviyyələri – milli və ştat hökumətləri arasında bölünməlidir. Konfederasiya Maddələrinin (1781–87) Amerika koloniyaları üçün yararlı dövlət yaratmaq istiqamətindəki uğursuzluğu nümayəndələrin daha güclü mərkəzi hakimiyyətə malik

dövlət yaratmaq üçün 1787-ci ildə Filadelfiyada öz işinə başlayan Konstitusiya konventinə toplaşması ilə nəticələndi. Konfederasiya Maddələri inqilab dövrünün Kontinental Konqresi tərəfindən yaradılan ilkin dövlətə ABŞ Konstitusiyasının yaratdığı federal dövlət arasında körpü rolunu oynadı. Britaniyanın güclü, mərkəzləşdirilmiş idarəçiliyi koloniyaların yaddaşından hələ də silinmədiyi üçün Konfederasiya Maddələrinin müəllifləri düşünülmüş şəkildə suveren ştatlardan ibarət konfederasiya yaratmışdılar. Lakin Konfederasiya Maddələri ştatlardan pul və qoşun toplamaqla bağlı öz tələblərini yerinə yetirə bilmək üçün Konqresə heç bir səlahiyyət vermədiyindən bu dövlətin effektivliyi 1786-cı ildə iflasa uğramışdı.

ABŞ Konstitusiyasına görə, konfederasiya federasiya ilə – yəni hakimiyyətin bir milli və bir neçə ştat hökuməti arasında bölünməli olduğu bir sistemlə əvəz olundu. Milli hökumət konkret sahələrdə ən ali hakimiyyət kimi düşünülərsə də, ştat hökumətləri mərkəzi hökumətin adi inzibati vahidlərinə çevrilmədilər və ştatların hüquqları bir çox yollarla müdafiə olundu. Əvvəla, Konstitusiyaya edilən 10-cu Əlavədə aydın şəkildə bil-

dirilir ki, bir çox fəaliyyət sferaları ştatların ixtiyarında saxlanılır. Məsələn, hər bir ştat öz büdcəsini təsdiq etmək, öz sakinlərinə təsir edən bir çox sahələrdə qanunlar çıxarmaq və onları tətbiq etmək üçün geniş səlahiyyətlərə malikdir. İkincisi, hər bir ştatın hüquqları ABŞ Senatında təmsil olunması ilə müdafiə edilir: əhalisinin

sayı və ərazisinin böyüklüyü və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq hər ştat burada 2 senatora malikdir. Üçüncüsü, Birləşmiş Ştatlarda prezidentini seçən qurum – seçki kollegiyası hər ştatdan seçilən seçicilərdən ibarətdir; hər bir ştatdan ən azı üç nümayəndə bu quruma daxil olmalıdır. Dördüncüsü, Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi prosedurunun özündə belə ştatların maraqları əks olunmuşdur; Konstitusiyaya ediləcək istənilən dəyişiklik və ya əlavə bütün ştatların qanunverici orqanlarının dördüdə üçü, eləcə də Konqresin hər iki palatasının üzvlərinin üçdə ikisi tərəfindən bəyənilməlidir.

Konstitusiyada təsbit edilən bu müdafiələr kiçik ştatları daha böyük ştatların hegemonluğundan qorumaq məqsədini güdürdü. Hakimiyyətin milli və ştat hökumətləri arasında bölüşdürülməsi dəqiq düşünülmüş *nəzarət və balanslaşdırma* sxemi daxilində daha bir nəzarət mexanizmidir.

Fərdi hüquqlar uğrunda mübarizə

ABŞ Konstitusiyasının preambulası aşağıdakı prinsiplərə söykənən yeni amerikan siyasi nizamını nəzərdə tuturdu: daha mükəmməl ittifaq forma-

laşdırmaq, ümumi müdafiəni təmin etmək, ədaləti bərqərar etmək, azadlıq nemətlərini indiki və gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq.

Hələ xeyli əvvəl İstiqlal Bəyannaməsi bəşər övladı olduqları üçün bütün insanların haqqı olan və heç bir dövlətin bunu onların əlindən ala bilməyəcəyi «ayrılmaz hüquqlar»dan söz açmışdı. Lakin ədaləti və azadlığın nemətlərini daha möhkəm qorumaq üçün hansı üsullardan istifadə olunması (indi olduğu kimi və o vaxt da) ciddi və amansız fikir ayrılığı doğururdu. İlk dəfə tərtib edildiyi və ratifikasiya olunmaq üçün ştatlara təqdim olunduğu vaxt Konstitusiyada fərdlərin hüquqları haqqında heç bir müddəə yox idi. Bu anomaliyanın izahlarından biri o idi ki, Konstitusiyanın müəllifləri yeni yaradılan milli dövlətin səlahiyyətlərinin son dərəcə məhdudlaşdırıldığını düşünərək fərdlərin hüquqlarının əlavə müdafiəsinə heç bir ehtiyac duymamışdılar. Bundan əlavə, digər federalistlərə görə, əlavə hüquqların Konstitusiyada sadalanması həm də əlavə məsuliyyətlər qoyulmasını tələb edəcəkdi, yəni hələ spesifikasikləşdirilməmiş qalan bu ayrılmaz hüquqlar dövlətin müdaxiləsinə məruz qalacaq qədər zəifləyəcəkdi.

Antifederalistlər Konstitusiya mətninin tərtibinə təsir göstərməkdə uğursuzluğa düçar olsalar da, onlar hələ opponentlərini güzəştə getməyə məcbur etməyə qadir idilər. Yeni ümummilliy dövlətin gücündən ehtiyatlanan antifederalistlər Konstitusiyaya vətəndaş hüquqlarına dair bir sıra xüsusi müddəaların yazılmasını tələb etdilər. Onlar, həmçinin, Konstitusiyaya müvafiq əlavələrin edilməsini dəstəkləmək üçün bəzi ştatların federalist liderlərindən vədlər almışdılar. Bəzi ştatlar isə Hüquqlar haqqında Billin qəbuluna zəmanət verilməyəcəyi halda Konstitusiyanın ratifikasiyasını ləngitməklə hədələyirdilər. Lakin federalistlər öz vədlərinə əməl etdilər. 1789-cu ildə ABŞ-ın birinci çağırış Konqresi Konstitusiyaya ilk 10 əlavənin daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1791-ci ilə qədər 10 əlavədən ibarət Hüquqlar haqqında Bill tələb olunan sayda ştat tərəfindən ratifikasiya edildi. Bundan əlavə, Konstitusiyada xüsusi şəkildə ifadə olunmamış fundamental hüquqları müdafiə edən 10-cu Əlavə hər hansı bir hüququn

müdafiəsindən imtina edilməsinin eyni şəkildə identifikasiya olunmamış digər bütün hüquqların müdafiəsini təhlükəyə sala biləcəyi ilə bağlı federalistlərin qorxusunu aradan qaldırdı.

Hüquqlar haqqında Bill dövlətin söz, mətbuat, sərbəst toplaşmaq və din azadlığı kimi müəyyən fərdi hüquqlardan sui-istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır və Konqresə bir dinin digəri üzərində üstünlüyünü təmin edən hər hansı bir rəsmi dinin «yaradılması» haqqında qanun qəbul etməsini qadağan edir. Hüquqlar haqqında Billin üçdə iki hissəsi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxslərin hüquqlarının mühafizəsinə həsr edilib. Bura lazımı hüquqi prosedurlar, ədalətli mühakimə, öz əleyhinə ifadə verməkdən azad olunma haqqında,

*Bu, Konstitusiyalı
Dövlət qanunun aliliyini
və fərdi azadlığı qoruyan,
ictimai ehtiraslardan azad,
bir növ məqsətdə
razılaşmalardan ibarət
hakimiyyət seçmək
prosedurlarını
məzərdə tutur.*

eləcə də qəddar və qeyri-adi insani cəza növlərini və eyni cinayətə görə iki dəfə cəza çəkməyi qadağan edən müddəalar daxildir. Qəbul edildiyi ilk vaxtlar Hüquqlar haqqında Billin müddəaları yalnız ümummilliy dövlətin əməllərinə şamil olunurdu.

Dövlətin vətəndaş hüquqlarına müdaxilə imkanlarını məhdudlaşdıran müddəalar 13 (1865), 14 (1868) və 15-ci (1870) əlavələrin əsas mövzularıdır. Vətəndaş müharibəsindən sonra qəbul edilən və Rekonstruksiya dövrünün Əlavələri kimi tanınan bu dəyişikliklər köləliyin ləğv olunmasını nəzərdə tutur.

Son yüzillikdə ilk 10 əlavənin təmin

etdiyi əsas vətəndaş azadlıqlarının böyük qismi 14-cü Əlavənin müddəaları ilə birləşdirilib. Həmin əlavə buna zəmanət verir ki, heç bir ştat öz vətəndaşlarını lazımı qaydada və qanunla bərabər şəkildə qorumaqdan imtina edə bilməz.

Konstitusiyaya edilən ilk on əlavə xüsusilə də 1920-ci ildən sonra məktəblərdə dua mərasiminin və dərmanların sınaqdan keçirilməsi qanunlarının Konstitusiyaya uyğun olub-olmamasından tutmuş uşaq doğumuna nəzarət və ölüm hökmi kimi həlli mürəkkəb ictimai məsələlərin həllində əhəmiyyətli rol oynayıb. «Ədalət» və «azadlıq» kimi əsas prinsiplərə, eləcə də «zəruri proseslər» və «qanunla bərabər şəkildə qorunma» kimi Konstitusiyaya müddəalarına yeni nəsillər böyük əhəmiyyət verdi. Vaxtilə kütləvi etiraz hərəkətləri və vətəndaş itaətsizliyi ilə müşayiət olunan bu hüquqlar son 200 il ərzində insan şüurunda və sosial dəyərlərdə böyük dəyişikliklər baş verdiyini əks etdirir.

Konstitusiyaçılıq, azadlıq və yeni dünya nizamı

«Soyuq müharibə»nin başa çatması ilə bərabər Sovetlər Birliyinin dağılması və Şərqi Avropa ölkələrindəki kommunist rejimlərinin çökməsi konstitusiyalı dövlət və liberal demokratiya ideyalarının zəfəri haqda nikbin hissələrdən xəbər verir.

2000-ci ilin dekabrında bütün dünyada demokratiyanın genişlənməsinə yardım edən Amerikanın qeyri-hökumət təşkilatı «Freedom House» siyasi hüquqlar və vətəndaş azadlıqları sahəsindəki vəziyyəti öyrənmək üçün dünyanın 191 ölkəsində apardığı ən böyük araşdırmalarından birinin nəticələrini yaydı. «2000–2001-ci ildə Dünayada Azadlığın Vəziyyəti Haqqında»kı araşdırmaya görə, son dekadada pozitiv, artmaqda olan azadlıq meyli 2000-ci ildə də yüksələn xətlə inkişaf edib. Təşkilatın illik araşdırmasında 2,5 milyard insanı (dünya əhalisinin 40,7 faizini) təmsil edən 86 dövlət «azad» cəmiyyət kimi dəyərləndirilib. Bu ölkələrin vətəndaşları geniş hüquqlara malikdir. 1,4 milyard insanı (dünya əhalisinin 23,8 faizini) təmsil edən 59 ölkə isə «qismən azad» hesab edilib. Bu ölkələrdə siyasi hüquqlar və vətəndaş azadlıqları məhdudlaşdırılıb.

Qeyd edilən məhdudiyyətlərin səbəbləri korrupsiya, hakim partiyaların hegemonluğu, bəzi hallarda isə etnik və dini toqquşmalarla xarakterizə olunub. 2,2 milyard insanı (dünya əhalisinin təxminən 35,5 faizi) təmsil edən qalan 47 ölkə isə «qeyri-azad» ölkələr siyahısına daxil edilib. Bu ölkələrin əhalisi əsas vətəndaş azadlıqları və siyasi hüquqlardan məhrumdur.

«Freedom House» təşkilatının araşdırması dünyada geniş yayılmış belə bir qənaəti gücləndirir ki, demokratiyanın alternativləri yoxdur və o, çağdaş dövrün istinadgahıdır. Lakin «soyuq müharibə» dövründən qalan mirasın digər hissəsi siyasətçilərə və siyasi düşüncülərə meydan oxuyan daha mürəkkəb problemlərdən idarətdir. Demokratik yolla seçilmiş, yaxud referendum yolu ilə təkrar seçilən və ya hakimiyyəti ələ keçirən recimlər səlahiyyətlərinə qoyulan konstitusiyaya məhdudiyyətlərinə mütəmadi olaraq etinasızlıq göstərir, öz vətəndaşlarını əsas hüquq və azadlıqlardan məhrum edirlər. Artıq dünyanın bir çox yerlərində beynəlxalq ələmdə narahatlıq doğuran bir fenomenin – qeyri-liberal demokratiyanın baş qaldırdığını görməkdəyik.

Məsələnin mahiyyəti demokratiya ilə konstitusiyalı dövlət arasındakı fərqi mövcudluğundan ibarətdir. Ən azı bir əsr ərzində Qərbdə demokratiya və liberal demokratiyanın bir-biriyə qarışdırılması bu problemin dərk edilməsini çətinləşdirmişdir. Mayasında azadlıqlar toplusunun cəmləşdiyi konstitusiyalı liberalizm nəzəri cəhətdən demokratiyadan fərqlənir. Platon və Aristotelin dövründən bu yana demokratiya xalqın hakimiyyəti kimi qəbul edilir. Demokratiyaya hökumətin seçilməsi kimi baxılması fikri Aleksis de Tokvildən tutmuş Jozef Şumpeter və Robert Dala qədər bir çox siyasət alimləri tərəfindən təsdiqlənib. Politoloq Samuel Hantinqtonun fikrincə, azad, açıq və ədalətli seçkilər demokratiyanın əsl məğzi, qaçılmaz və mütləq şərtidir. Lakin seçki yolu ilə seçilmiş hökumətlərin bacarıqsız, korrupsiyaya meyli, uzaqgörənlikdən xali olması, xüsusi maraqlar güdməsi və cəmiyyətin rifahının tələb etdiyi siyasətləri həyata keçirə bilməməsi istisna deyil.

Demokratiya ictimai dəyərlərdən yalnız biridir və demokratiyanın cə-

miyyətin digər dəyər və çatışmazlıqları ilə əlaqəsi o vaxt anlaşılan ola bilər ki, demokratiya siyasi sistemin digər xüsusiyyətlərindən aydın şəkildə fərqlənə bilsin. Lakin seçkilər və kütləvi səfərbərlik heç də həmişə konstitusiyalı liberal hakimiyyətlə nəticələnmişdir. Şimali və Mərkəzi Avropada, Asiya, Afrika və Latın Amerikasında çoxpartiyalı seçkilərin sürətlə geniş yayılması ciddi narahatlıq doğurur. Bu da, görünür, həmin ölkələrdə seçkilərdən sonra baş verənlərlə izah olunmalıdır. Bəzi populyar seçilmiş liderlər seçkilərdən sonra ölkəni sərəncamlarla idarə etməyə üstünlük verir, parlamenti özlərinə təbə etdirir və bununla da əsas konstitusional qaydaları pozurlar.

Təbii olaraq qeyri-liberal demokratların sırası mütədil pozuculardan tutmuş tiranlara qədər olan bir spektri əhatə edir. Latın Amerikasının əksər demokratik dövlətləri on ildən də çox davam edən ağır iqtisadi böhran yaşamışlar, özü də bu zaman, ordunun yaxud sistem əleyhdarı partiyaların heç bir zorakı müdaxiləsi olmayıb. Bu recimlərin çoxu hələ möhkəmlənməlidir. Bir çox dövlətlər isə formal demokratik strukturların zəif institutlaşdırılması problemi ilə üz-üzə qalıblar. Demokratik möhkəmlənmə konstitusional liberalizmin dəstəyi olmadan tam şəkildə həyata keçirilə bilməz. Hakimiyyət uğrunda rəqabətin qaydaları barədə razılaşmalardan başqa, hakimiyyətin həyata keçirilməsiylə bağlı fundamental və öz-özünü qüvvədə saxlayan məhdudiyyətlər mexanizmi də olmalıdır. Azadlığın ən son sınağı kimi tam demokratiyanın xüsusi əhəmiyyətini vurğulayan cəhətlərdən biri keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün dolğun konstitusiyalar yaradılmasına cüzi səy göstərilməsidir. Bu, təkcə sistemə seçkilərlə bağlı vaxt cədvəlinin, yaxud hüquqların siyahısının tərtib edilməsi üçün yox, həmin hüquqların pozulmayacağı bir sistemin yaradılması üçün edilməlidir. Bu, Konstitusiyalı dövlət qanunun aliliyini və fərdi azadlığı qoruyan, ictimai ehtiraslardan azad, bir növ məşvərətçi razılaşmalardan ibarət hakimiyyət seçmək prosedurlarını nəzərdə tutur. Bunun üçün konstitusiyanın əlaqələndirici mexanizmi vasitəsilə elit təbəqələr – müvafiq siyasi

institutlar arasında qarşılıqlı razılıq əldə edilməsi və bir qayda olaraq, hakimiyyət orqanlarının qayda-qanunu qoruyub saxlaya bilməsi nəminə elit pakt və razılaşmalar yolu ilə siyasi partiyalarla maraqlar qrupları arasında koalisiyalar yaradılması tələb olunur. Məqsəd hər hansı partiya və ya fraksiyanın hakimiyyətə nəzarət etməsindən asılı olmayaraq hər zaman hakimiyyətin səlahiyyətlərinə məhdudiyyətlər qoymaqdır.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində ABŞ-ın Demokratlar Partiyasından olan prezidenti Vudro Vilson dünyanı demokratiya üçün qorumaq istəyirdi. Görünür, yaşadığımız əsrin əsas vəzifəsi demokratiyanı dünya üçün qorumaqdan ibarət olacaqdır.

Əlavə oxu üçün ədəbiyyat:

Harold J. Berman,
Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition
(Harvard University Press, 1983)

Edward D. Corwin,
The "Higher Law" Background of American Constitutional Law
(Cornell University Press, 1990)

Larry Diamond,
Developing Democracy, Toward Consolidation
(Johns Hopkins Press, 1999)

Samuel Huntington,
The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century
(University of Oklahoma Press, 1993)

Harbison Belz Kelly, et al., eds.,
The American Constitution: Its Origins and Developments
(7th ed., W.W. Norton, 1997)

Theodore Lowi and Benjamin Ginsberg,
American Government,
(6th ed., W.W. Norton, 2000)

Charles H. McIlwain,
The Growth of Political Thought in the West (Macmillan, 1932)

Ellis Sandoz,
A Government of Laws: Political Theory, Religion, and the American Founding
(Louisiana State University, 1990)

DEMOKRATIYA

məqalələri

*ABŞ Dövlət Departamentinin Beynəlxalq
Informasiya Proqramları Şöbəsi*

<http://usinfo.state.gov>

*Produced by Regional Program Office, Vienna
(Democracy Paper no.2/Azeri)*